

25. Kuczera, A. (1937). Samborszyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomyi Samborskiej [Sambir district. An illustrated monograph of the city of Sambir and its economy], Sambor. T. II. (in Polish).
26. Staňková, J. (1987). Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska [People's crafts in the Czech Republic, Moravia and Silesia], Praha. (in Czech).
27. Vondrušková, A., Vondruška, V. (1987). Tradycje twórczości ludowej. Ludowa kultura materialna w Czechach i na Morawach [Traditions of folk culture. Folk material culture in the Czech Republic and Moravia], Artia. (in Czech).

УДК 748(477.43-21):001.8

DOI: <https://doi.org/10.25128/2411-3271.19.2.21>

Наталія Мендерецька

<https://orcid.org/0000-0002-940-3168>

асистент

Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка

nata.mender@gmail.com

СКЛО КАМ'ЯНЕЧЧИНИ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто джерельну базу та перспективи дослідження розвитку художнього скла на теренах Кам'янеччини. Охарактеризовано працю Володимира Гагенмейстера "Гутне шкло Поділля" 1931 року видання – як джерела сучасних мистецтвознавчих пошуків у дослідженні художнього скла Кам'янеччини і наукової бази для перспектив його новітнього вивчення. Системно проаналізовано працю, що дало змогу провести порівняльний аналіз першої збірки та опис художнього скла Кам'янеччини із сучасними колекціями з фондів.

Ключові слова: гутне скло, фонди, музей, збірка, типологія, аналіз, В. М. Гагенмейстер.

Наталья Мендерецкая

ассистент

Каменец-Подольский национальный университет им. Ивана Огиенко

СТЕКЛО КАМЕНЕЧЧИНЫ: КЛЮЧЕВАЯ БАЗА И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье рассмотрена имеющаяся ключевая база и перспективы исследования развития художественного стекла на территории Каменеччины. Охарактеризован труд Владимира Гагенмейстера "Гутное шкло Подолья" 1931 года издания – как источник современных искусствоведческих поисков в исследованиях художественного стекла Каменеччины и современной базы для перспектив его нового изучения. Системно проанализирована работа, что дает возможность провести сравнительный анализ первой коллекции и описание стекла Каменеччины с современными коллекциями из фондов.

Ключевые слова: гутное стекло, фонды, музей, сборник, типология, анализ, В. М. Гагенмейстер.

Nataliia Menderetska
Assistant
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

GLASS OF THE KAMIANETS-PODILSKYI REGION: SOURCE BASIS AND RESEARCH PROSPECTS

The existing source base and research prospects of the development of art glass in the territory of the Kamianets-Podilskyi region are examined in this article. The work of V. Gagenmeister "Huta glass of Podillya" (1931), as a source for the contemporary art criticism studies of art glass of the Kamianets-Podilskyi region and a modern base for the prospects of its further research, is characterized. The work of V. Gagenmeister "Huta glass of Podilya", as an art history source which allows a comparative analysis of the first collection and the description of the Kamianets-Podilskyi region glass with the modern collections available from the foundations, is studied and systematically analysed.

In the work of V. Gagenmeister "Huta glass of Podillya", unique in its identity, the first attempt to analyse and systematize the glassware available at foundations of the Kamianets-Podilskyi Museum of Antiquities at that time was performed. It can be argued that at that time this work was the only one of its kind art attempt to appeal to the study of the glass products from the Kamianets-Podilskyi region, and further fundamental for scientists who addressed the topic of study of Ukrainian glass and glass of the Kamianets-Podilskyi region particularly. Relevant and important remains the work of an outstanding teacher and scientist for contemporary art historians, local historians and teachers of disciplines from the cycle of decorative and applied arts.

The object of the article is to consider the source base and research prospects of the development of art glass in the territory of the Kamianets-Podilskyi region. An attempt to analyse the work of V. Gagenmeister "Huta glass of Podillya" (1931), as a source for the contemporary art criticism studies of art glass of the Kamianets-Podilskyi region and a modern base for the prospects of its further research, was made. The study and system analysis of the work of V. Gagenmeister "Huta glass of Podillya", as an art history source which allows a comparative analysis of the first collection and the description of the Kamianets-Podilskyi region glass with the modern collections available from the foundations, was done.

The research methodology includes the study and system analysis of the work of V. Gagenmeister "Huta glass of Podillya" as an art history source, which allows a comparative analysis of the first collection and the description of the Kamianets-Podilskyi region glass with the modern collections available from the foundations.

The scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time the description of the glass collection available at the Kamianets-Podilskyi Museum and its foundations is introduced into a scientific circulation. Its modern typology and systematization according to the morphological features with a comparative analysis of the work of V. Gagenmeister "Huta glass of Podillya" is presented. The artistic and stylistic features of glass as a research subject are considered.

The work of V. Gagenmeister "Huta glass of Podillya" (1931) remains unique and distinctive, fundamental and informative when it comes to the study of decorative and applied arts in our region. V. Gagenmeister made the first attempt to analyse and systematize the glassware available at foundations of the Kamianets-Podilskyi Museum of Antiquities at his time.

Keywords: huta glass, foundations, museum, collection, typology, analysis, V. Gagenmeister.

Унікальною за самобутністю є праця В. М. Гагенмейстера "Гутне шкло Поділля", в якій він уперше спробував систематизувати і проаналізувати скляні вироби, що зберігались у фондах Кам'янець-Подільського музею старожитностей. Варто зазначити, що свого часу ця праця стала єдиною мистецтвознавчою спробою звернення до вивчення кам'янецького скла, а надалі – фундаментальною для науковців, які зверталися до теми дослідження саме українського скла, у тому числі скла Кам'яниччини. Актуальною й вагомою праця видатного педагога-науковця залишається і для сучасних мистецтвознавців, краєзнавців та викладачів

дисциплін з циклу декоративно-прикладного мистецтва. Наукова новизна нашої роботи полягає у тому, що було вперше уведено в науковий обіг опис наявної у Кам'янець-Подільському музеї та його фондах збірки скла. Запропоновано сучасну типологію та систематизацію за морфологічними ознаками з одночасним аналітико-порівняльним аналізом праці В. М. Гагенмейстера “Гутне шкло Поділля”. Розглянуто художньо-стильові ознаки скла як предмета вивчення.

До теми вивчення наукової спадщини В. М. Гагенмейстера зверталися чимало науковців, з числа останніх варто відзначити праці Н. Урсу [8; 7], І. Гуцула [2; 8]. Висвітлення матеріальної та духовної культури Кам'яничини знаходимо у роботах Ю. Сіцінського [6], П. Клименка [3], Г. Осетрової [5].

Мета статті – охарактеризувати художнє скло Кам'яничини, використовуючи наявні джерельні бази і фондові збірки музею, розглянути джерельну базу та перспективи дослідження розвитку художнього скла на теренах Кам'яничини, проаналізувати працю Володимира Гагенмейстера “Гутне шкло Поділля” 1931 року видання як джерела сучасних мистецтвознавчих пошуків у дослідженні художнього скла Кам'яничини й наукової бази для перспектив його новітнього вивчення.

Однією з найцінніших праць з історії та етнографії Подільського краю загалом і Кам'яничини зокрема є “Приходы и церкви Подольской епархии” Юхима Йосиповича Сіцінського. У книзі подано найголовніші географічні, історичні, етнографічні відомості про усі поселення Поділля. Праця відзначається систематизацією фактичного матеріалу, новизною його викладу, серйозністю дослідження, глибиною пізнань, використанням писемних джерел, частина з яких безповоротно втрачена. Юхима Сіцінського по праву вважають фундатором поділезнавства, батьком історії Подільського краю. Нині ця праця є чи не єдиним топонімічним джерелом для розгляду, вивчення і доказу наявності розвинутого скловиробництва на теренах Кам'яничини у XVIII ст. У дослідника згадано на території Подільської губернії 24 поселення, у назвах яких є слово “гута”: “Новая Гута сначала была, очевидно, стеклянным заводом, устроенным в Смотричских лесах; доселе сохраняются остатки этого завода, и в деревне есть семейства с фамилией Склярусов...”. Что касается приписных деревень, то Старая Гута, по всей вероятности, явилась в начале XVIII в., в лесах; название этого поселения показывает, что это был первоначально стеклянный завод” [6].

Значний інтерес до вивчення міського ремесла спостерігався у 20–30-х рр. XX ст. Найвідомішою особистістю серед дослідників цехового ремесла того періоду був П. В. Клименко. Чималу увагу він звертав на специфіку розвитку промисловості регіону, що базувалася на основі землевласницького господарства, а також міську промисловість, пов'язану з “міщанським суспільством і капіталом”.

До унікальних цехових пам'яток належить книга кам'янецького бондарсько-стельмахівсько-колодійсько столярського цеху від 1601 до 1803 року, яку віднайшов і опублікував П. Клименко. Особливо цінними для нас є записи у книзі рубежу XVIII–XIX століть. На основі останніх робимо висновок, що цехове життя подільських міст у період переходу Поділля під владу Російської імперії не зазнало суттєвих змін [3].

Гутне скло (від нім. die Hütte – будівля, в якій розміщена скловарна піч). Перші згадки про вітчизняні скляні майстерні – гуті трапляються в документах XV–XVI ст., тобто набагато пізніше виникнення склярства в Київській Русі. При трактуванні терміна розрізняють три аспекти. Перший пов'язаний із традиційною схильністю дослідників усе давнє українське скло називати гутним, враховуючи найпоширенішу в давнину назви склоробних майстерень. Гутними називають також лише ті старі вироби, що отримали своє завершення біля скловарної печі. Третій погляд виник за принципом аналогії: гутним склом називають також вироби сучасних майстрів-гутників.

Термін вказує насамперед на особливості технології виробництва, суть якої полягає в тому, що формування виробу відбувається без використання спеціальних форм і тому називається вільним видуванням, або вільним формуванням.

Відродження українського скловиробництва почалося у XIV–XV століттях, а надзвичайний розвиток – у наступні два століття. Саме тоді виникли перші гуті – невеликі підприємства з виготовлення скла.

Якщо глянути на сьогочасну карту Хмельниччини, то побачимо 17 сіл з назвами, що походять від слова “гута” – Гута, Стара і Нова Гута, Стара і Нова Гутиська, Гута-Морозовецька, Гута-Глибівська та інші. Століття тому населених пунктів з такими назвами було близько трьох десятків. Усе це означає, що в нашому краї були дуже сприятливі умови для виробництва скла, отже, й для ефективного функціонування гут.

По-перше, є поклади головної сировини – кварцових пісковиків. По-друге, наявність лісових масивів давала змогу виготовляти поташ – невід’ємний компонент виробництва скла. До речі, місця перепалення деревини для добування поташу називалися будами. Раніше на Поділлі й Волині також було не одне село з назвою Буда, Будиська та ін. Часто гуті і буди розташовували в інтересах виробництва поряд.

Будували гуті, як правило, серед лісу, працювали у них 10–15 робітників. Ще стільки ж займалися заготовленням та підвезенням піску й деревини. Майстри-гутники вручну, біля скловарної печі-горна, виготовляли віконницю (скло для вікон), різноманітні посудини, а також скляні прикраси. Гутне скло не мало такої якості та прозорості, як сучасне, але й із нього виходили гарні вироби.

Головним продуктом виробництва волинських і подільських гут були посудини чотирьох основних типів: пляшки – з XVIII століття наймасовіші скляні вироби, кварта та штофи – ємності чотиригранної форми з горлом, зазвичай, темно-зеленого або брунатного кольору, аптечний та інший дрібний посуд і, нарешті, – посуд для пиття, з якого найпоширенішими були різноманітні склянки та куклі. Усі ці вироби наших гутників мали попит не лише на своїх землях, їх вивозили до Московщини, Білорусі, Польщі та Прибалтики.

В українських гутах майже повсюди застосовували одну з найдавніших у скляному виробництві техніку вільного видування. Вона давала змогу максимально використовувати властивості скла, відзначалася простотою та відсутністю готових форм чи шаблонів. Кожен складув мусив бути одночасно і техніком, і художником.

Форма виробу зумовлювалася його практичним призначенням. За цим принципом створені всі кращі зразки старого гутного посуду – від найпростіших скляниць до фігурного скла. Багатство і неповторність форм гутних виробів посилювалися широким використанням колориту скла, яке полягало переважно у забарвленні самого матеріалу і поліхромній обробці готової продукції. В деяких випадках ці способи поєднували.

У передмові до своєї праці “Гутне скло Поділля” В. М. Гагенмейстер зазначив, що Кам’янецький краєзнавчий музей помітив собі одним із завдань представити місцеву промисловість як у минулому, так і в сучасному її стані. Між іншими експонатами місцевої промисловості заслуговують на увагу вироби подільських колишніх гут, з якими історично пов’язане сучасне гутарство України. Гуті – важлива ілюстрація історії розвитку промисловості України з половини XVII до половини XIX ст. Вони задовольняли своєю продукцією потреби головним чином міщанства і багатших прошарків села [1].

Гуті, де працювали знеземелені селяни, майже до кінця XIX ст. зберігали в Україні старі форми виробів та примітивну техніку, працювали за старовинними, успадкованими від минулого таємницями-рецептами; незважаючи на давність скляної техніки, вона розвивалася незалежно від успіхів теоретичних знань.

“Гуті на Поділлі” – перша невелика спроба подати відомості до маловідомої галузі колишньої промисловості Поділля – гутарства”. Можна стверджувати, що саме Володимирові Гагенмейстеру належить думка довести сам факт наявності гутництва на Кам’яниччині. Він аргументує це аналізуючи етимологію назв поселень, у складі яких було слово “гута”, вивчаючи архівні документи.

Окрім архівного, не менш важливий матеріал до вивчення подільського гутного скла дають зразки самої продукції, які ще й тепер можна надбати в селах та особливо містечках. Кам’янецький краєзнавчий музей, зазначив В. Гагенмейстер, один з багатьох провінціальних, збірки котрого мають важливе значення своєю локальністю, володіє порівняно малою

колекцією, бо збирання скла в ньому щойно розпочали. Збірка ця, звичайно, не вичерпує все багатство форм виробництва подільського гутного скла, можливо, дещо в ній не з подільських гут, проте вона, разом із зразками гутного скла подільського походження в інших музеях – Всеукраїнському історичному ім. Т. Шевченка у Києві, Українського мистецтва в Харкові, Кам'янецького шкляно-порцелянового технікуму та інших музеїв і приватних збірок, може дати уявлення про барви, форми, та до деякої міри і про техніку виробництва.

Також у праці В. Гагенмейстера натрапляємо на відомості про те, що особливе місце займають вироби аптечного посуду з “мальованням” (олійними фарбами) і написами відповідних ліків [1, с. 17; 23].

Варто також навести цитату з книги автора, де йдеться про тогочасний скляний посуд: “Подібний посуд до часів імперіалістичної війни можна було зустрінути в багатьох аптеках Поділля, разом з порцеляновими, гарно розмальованими слоїками волинського Баранівського заводу. Форми посуду й розмір мають багацько варіантів. В Кам'янецькому музеї є маленький прегарний чотиригранний штофик, аметистового скла, прикрашений на одному з плоских боків білим (пожовклим) медальйоном з бантиком жовтої фарби вверху і чотирирядковим написом чорними літерами” [1, с. 18].

У переліку ілюстрацій до праці В. Гагенмейстера “Гутне скло Поділля” бачимо назви трьох ілюстрацій з аптечним посудом. Перша – на сторінці 13 – “Гало, каламарчик і аптечний посуд. (Кам'янецький Краєзнавчий Музей)”. Друга – на 22 сторінці – “Аптечний посуд. Вис. 11 см. (Кам'янецький Краєзнавчий Музей)”. Третя – на 25 сторінці – “Аптечний посуд. Вис. 14 см., шир. 8 см. (Кам'янецький Краєзнавчий Музей)” [1, с. 25].

На жаль, самі ілюстрації у двох досліджуваних примірниках книги Володимира Гагенмейстера “Гутне скло Поділля” 1931 року видання не збереглися до наших часів, але це дає змогу припустити наявність порівняно великого асортименту аптекарського посуду і розмаїття його форм у тогочасній колекції Кам'янець-Подільського краєзнавчого музею. Перший примірник книги зберігається у бібліотечних фондах Національного історико-архітектурного заповідника “Кам'янець”, другий люб'язно надала дочка В. Гагенмейстера О. Ерн з особистого архіву у Львові.

Чималу типологічну групу скляних виробів у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника становить посуд для зберігання рідин і пиття, репрезентований різноманітними пляшками, штофами, глеками, фігурними виробами функціонального вжитку.

У праці “Гутне скло Поділля” В. Гагенмейстер зазначив: “Суллі, гранчасті штофи та півштофи особливо поширені, бо корчми були майже в кожному селі; вони мимохіть нагадують давні лубки та різні картини, що змальовують корчму з розставленими на полицках рядками штофів, колись офіційного посуду для вина” [1, с. 20].

Клейма першої чверті ХІХ століття мали такі ознаки: 1) зазвичай наявність букви “Ф”, що означала фабрику; 2) зазначення об'єму або початковими буквами (“Б” – бутылка, “ПБ” – полубутылка, “Ш” – штоф), або в скороченому варіанті слова (“полуб.”, “полубутыл.”, “бут.”, “бутыл.”, “полштоф.”, “четвер. ш.”); 3) ініціали власника фабрики; рік заснування виробництва чи отримання ліцензії.

Саме такі клейма маємо змогу спостерігати на пляшках пивного заводу баронеси Евеліни Юній, які становлять колекцію тарного посуду у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Різноманітні за формою, кольором і об'ємом пляшки поєднує вишукане, в дусі тогочасної моди, декоративне вирішення з елементами графічного оздоблення у вигляді вензелів, характерних для хронологічного маркування скляних виробів доби раннього модерну.

Отже, праця В. Гагенмейстера “Гутне скло Поділля” залишається унікальною та інформативною щодо вивчення декоративно-прикладного мистецтва нашого регіону. Саме В. М. Гагенмейстер уперше спробував систематизувати і проаналізувати скляні вироби, які зберігалися у фондах Кам'янець-Подільського музею старожитностей. Можна казати про те, що свого часу ця праця стала єдиною мистецтвознавчою спробою звернення до вивчення кам'янецького скла, а надалі – фундаментальною для науковців, які зверталися до теми дослідження саме українського скла, у тому числі скла Кам'яниччини. Актуальною і вагомою

праця видатного педагога-науковця залишається і для сучасних мистецтвознавців, краєзнавців і викладачів дисциплін з циклу декоративно-прикладного мистецтва. Вивчаючи “Гутне скло Поділля”, можна простежити історію гутної справи Кам’янецьчини, її художні та стильові особливості у контексті розвитку декоративно-прикладного мистецтва України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гагенмейстер В. Гутне скло Поділля. Кам’янець-Подільський : Наука, 1931. 34 с.
2. Гуцул І. А. Володимир Гагенмейстер. Життя і творчість: монографія. Кам’янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., 2015. 224 с.; іл.
3. Клименко П. В. Промисловість і торгівля в Подольской губернії на початку XIX віку. Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. Київ : УАН, 1927. 245 с.
4. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ : АН УРСР, 1963. 388 с.
5. Осетрова Галина. Аптеки й аптекарі Кам’янця. Подольянин. № 52 (1219). 2013. 27 грудня.
6. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. 996 с.
7. Урсу Н. О. Нариси з історії образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва Хмельниччини: навчальний посібник для студентів художніх спеціальностей. Кам’янець-Подільський : Аксиома, 2012. 224 с.
8. Урсу Н. О., Гуцул І. А. Володимир Гагенмейстер – вільний слухач Кам’янець-Подільського державного українського університету. *Педагогічна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць*. Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України / гол. ред. Лабунець В. М. Вип. 24 (1-2018). Ч. 2. Кам’янець-Подільський, 2018. С. 164–169.

REFERENCES

1. Hagenmeister, V. (1931). *Hutne shklo Podillia* [Blown glass of the Podillya region], Kamianets-Podilskyi: Nauka. (in Ukrainian).
2. Hutsul, I. and Ursu, N. (2015). *Volodymyr Hahenmeistr. Zhyttia i tvorchist: monohrafiia* [Volodymyr Hahenmeistr. Life and Creativity: A Monograph], Kamianets-Podilskyi: FOP Sysyn Ya. I. (in Ukrainian).
3. Klymenko, P. (1927). *Promyslovist i torhivlia v Podolskoi hubernii na pochatku XIX viku* [Industry and trade in Podolsk province in the early nineteenth century], Kyiv: UAN. (in Ukrainian).
4. Kompan, O. (1963). *Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st.* [Cities of Ukraine in the second half of XVII century], Kyiv: AN URSSR. (in Ukrainian).
5. Osetrova, H. (2013). Pharmacies and pharmacists in Kamianets, *Podolianyn* [Podolyanyn], no. 52, December 27. (in Ukrainian).
6. Setsynskiy, E. (2008). *Prihody i tserkvi Podol'skoi eparhii* [Parishes and churches of the Podolsk diocese], Bila Tserkva: Vyd. O. Pshonkivskiy. (in Russian).
7. Ursu, N. (2012). *Narysy z istorii obrazotvorchoho i dekoratyvno-prykladnoho mystetstva Khmelnychchyny: navchalnyi posibnyk dlia studentiv khudozhnikh spetsialnostei* [Essays on the history of the fine and decorative arts of Khmelnytskyi region: a textbook for students of artistic specialties], Kamianets-Podilskyi: Aksioma. (in Ukrainian).
8. Ursu, N. and Hutsul, I. (2018). Volodymyr Hagenmeister is a free student at Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka: Zbirnyk naukovykh prats* [Pedagogic education: theory and practice: Collection of scientific works], Kamianets-Podilskyi: KPNU, ed. Labunets, V., Iss. 24 (1-2018), part. 2, pp. 164–169. (in Ukrainian).